

- ¹⁶ Acta Historica. – Vol. 2. – Pars. 1. – S. 301.
- ¹⁷ АКТЫ ЮЗР. – Т. VI. – С. 235-236.
- ¹⁸ Там же. – С. 241-242.
- ¹⁹ Там же. – С. 242.
- ²⁰ Там же. – С. 249.
- ²¹ Acta historica. – Vol. 1. – Pars. 1. – S. 333-334; Wójcik Z. Między Traktatem Andruszowskim a wojna turecką. Stosunki polsko-rosyjskie 1667–1672. – Warszawa, 1968. – S. 124.
- ²² АКТЫ ЮЗР. – Т. VI. – С. 250-251.
- ²³ Там же. – С. 254.
- ²⁴ Acta Historica. – Vol. 2. – Pars. 1. – S. 379.
- ²⁵ Ibid. – Vol. 2. – Pars. 1. – S. 384. Польською мовою: «[...] Y żeby pokoj święty ustanowiony w Ukrainie».
- ²⁶ АКТЫ ЮЗР. – Т. VII. – Санкт-Петербург, 1872. – С. 100.
- ²⁷ Там же. – Т. VIII. – Санкт-Петербург, 1875. – С. 6.
- ²⁸ Там же. – С. 7.
- ²⁹ Там же. – С. 24.
- ³⁰ Там же. – С. 74.
- ³¹ Там же. – С. 115.
- ³² Там же. – С. 117.
- ³³ Там же. – С. 152.
- ³⁴ Там же. – С. 185.
- ³⁵ Там же.
- ³⁶ Там же. – Т. VII. – С. 112.
- ³⁷ АКТЫ ЮЗР. – Т. IX. – Санкт-Петербург, 1877. – С.95-97.
- ³⁸ Там же. – С.95-100.

Отримано: 09.10.2016 р

о. Юрій Мицик, Інна Тарасенко

ДЖЕРЕЛА ДОБИ ГЕТЬМАНАТУ ПЕТРА ДОРОШЕНКА

Повноцінне дослідження гетьманату Петра Дорошенка (1665–1676 рр.), як і будь-якої історичної проблеми, неможливе без ретельного опрацювання джерельної бази. Серед джерел слід виокремити публікацію універсалів Петра Дорошенка (всього 49), яка здійснена І. Л. Бутичем і ґрунтується в основному на матеріалах українських архівосховищ¹. Але біда української історії козацької доби полягає в тому, що більшість вітчизняних джерел внаслідок війн, стихійних лих тощо загинули і тому доводиться спиратися переважно на польські, російські, турецькі джерела. Але турецькі джерела важкодоступні і до

того ж на перешкоді стоїть мовний бар'єр. Що стосується російських джерел, то в радянський період дослідження доби Руїни було під негласною забороною, а потім з цими джерелами працювати стало важко через великодержавно-шовіністичну політику Кремля, особливо тепер, під час російсько-української війни. А між тим тільки в фонді № 229 «Малоросійського приказу» (всього в РГАДА – Російському Державному Архіві Давніх Актів у Москві зберігається понад 400 фондів) знаходиться понад 80 справ, в яких містяться документи, які безпосередньо стосуються гетьманату Петра Дорошенка. Отже, залишаються тільки архівосховища Польщі: Варшава (АГАД – Архів Головний Актів Давніх, Національна бібліотека, Бібліотека Варшавського університету), Краків (Воєводський держархів, Бібліотека Чарторийських, Бібліотека Польської Академії наук, Ягеллонська бібліотека), Вроцлав («Оссолінеум», Бібліотека Вроцлавського університету) та ін., насамперед держархіви Познані, Гданська, бібліотека в Курніку. Хоча Друга світова війна і гітлерівська окупація завдали величезної шкоди польським архівосховищам, особливо у Варшаві, однак вони залишаються одним з найцінніших зібрань джерел з історії України.

На щастя польські археографи провели певну евристичну та едиційну роботу ще в довоєнний час і проводять її (хоча з меншою інтенсивністю) і нині. Тут варто особливо відзначити доробок археографів ХІХ ст. Амброджія Грабовського², Фр. Кульчицького³, ХХ ст. (Януш Волінський)⁴, а також істориків Збігнева Вуйціка, Адама Керстена, Януша Перденіі, Адама Пшибося, котрі актуалізували значну кількість джерел. В українській історіографії після класичних монографій Миколи Костомарова та Дмитра Дорошенка⁵ вийшло тільки фундаментальне дослідження Валерія Смолія та Валерія Степанкова⁶. Зараз на жаль не вбачаємо дослідників, котрі б на такому ж високому рівні проводили дослідження гетьманату Дорошенка, хіба що окремих питань його правління в статтях. У великій пригоді стали б тут узагальнюючі джерелознавчі роботи. Свого часу професор Микола Ковальський написав докторську дисертацію і видав цикл робіт, присвячених аналізу джерел з історії України 1569–1647 рр.⁷. Справа була продовжена його учнями – представниками «дніпропетровської школи» або «школи Ковальського» Юрієм Мициком та Ганною Швидько. Перший проаналізував джерела до історії Національно-визвольної війни 1648–1658 рр. і видав понад 1000 джерел цієї доби⁸, а друга – опублікувала цикл робіт, присвячених містам гетьманщини доби Руїни, в т. ч. джерелам з цієї проблематики⁹. Але бракує аналогічних робіт, присвячених джерелам з військово-політичної історії періоду «Руїни», а якраз війни та бурхливе політичне події складали основний зміст тогочасного життя України і розкривали складний процес українського державотворення, його злету й падіння.

Звичайно в стислому виступі на «круглому столі» не вдасться вирішити цього питання, але спробуємо підказати майбутнім дослідникам хоча б деякі основні джерела архівосховищах Польщі, які потребують повної публікації. Це дозволило б розширити джерельну базу досліджень гетьманату Петра Дорошенка.

Відзначимо, що у ХVІ–ХVІІІ ст. в Речі Посполитій були дуже поширені

фундаментальні (до 1000 аркушів) рукописні збірники всякої всячини («*silva rerum*», «*miscellanea*», «*varia*»), які містили у своєму складі різноманітні джерела: королівські універсали, сеймові промови й постанови, сеймові щоденники, публіцистичні трактати, реляції, вірші тощо, але найчастіше тут були представлені різноманітні листи, створені у більшості випадків польськими шляхтичами, і містили в собі військово-політичну інформацію (дані про військові кампанії, хід боїв, дипломатичні місії тощо). Нерідко дані особистого характеру скорочувалося і у такому вигляді (як вістові листи) вони поширювалися по всій Речі Посполитій і навіть за її межами. В інших випадках листи створювалися анонімно, тільки вказувалося з якого міста й коли були відправлені, але поширювалися аналогічно. Таким чином, створювалися «новини», «авізи», що виконували роль сучасних газет і скеровувалися до широкого кола читачів. Ряд з них сповіщали читачів насамперед про події в Україні 1669–1675 рр., причому серед них були й такі, що були створені у Кам'янці-Подільському або стосувалися цього міста¹⁰. Це особливо важливо, оскільки має безпосереднє відношення до історії вашого старовинного міста, туристична привабливість якого невинно зростає. У знаменитих «теках Адама Нарушевича» – копіаріушу XVIII ст. ряд томів заповнено копіями документів, які стосуються і років гетьманату Дорошенка. Особливо важливо є те, що в цих теках зберігаються копії документів з архівів, які загинули, наприклад архів короля Станіслава-Августа, архів князів Вишневецьких та ін. Крім того, за межами цієї серії (тт. 1-200, з яких періоду 1665–1676 рр. стосуються томи 159-174) можна назвати й окремі томи Нарушевича, як от: том, що містить документи 1669–1673 рр. переважно італійською мовою, в т.ч. про Україну й Дорошенка¹¹. Так, в них знаходимо ряд листів Дорошенка: до коронного маршалка Яна Собеського від 26.09. 1666 р. (№ 160, с. 1277), від 1.10.1666 р. (№ 161, с. 5), до короля Михайла Вишневецького від 29.10.1669 р., до білоцерківського та паволоцького полковників від жовтня 1669 р., до дипломатів у Андрусів від 11.12.1669 р. (№ 165, с. 163-165, 181-182, 461), до коронного підканцлера від 15.08.1670 р. (№ 166, с. 335), до короля Михайла Вишневецького від 7.12.1670 р. (№ 167, с. 223). Деякі з них наводимо нижче у вигляді регестів. А у фонді «Зібрання Русецьких» держархіву у Кракові у невеликому збірнику документації гетьманів України під № 69 є й оборонний універсал Дорошенка від 2.08.1670 р. на Тростянку (арк. 7). У фонді «Архів Сангушків» (№ 387) цього ж архіву знаходимо незнаний лист Дорошенка до короля (дати написання на жаль немає). У цій же справі заходиться і список його відомого листа до грабовецького старости, лист короля Яна Собеського до литовського канцлера від 6.12.1674 р., де йшлося і про Дорошенка. У фонді «Зібрання Браницьких з Сухой» (№ 33/46) знаходиться інструкція Дорошенка від 3.10.1669 р. українським послам на сейм (с. 6-13).

В збірниках кореспонденції магната Міхала Паца є й такі документи, що стосуються доби Дорошенка¹². Такого ж типу збірки, що містять кореспонденцію магнатів Сапіг (№№350-354). Найцікавішим для нас є збірник № 350, який містить документи за 1665–1692 рр. Менш відомі копіаруші створені наприкінці

XVIII ст. Тадеушем Чацьким та Лукашем Голембіовським, які теж зберігаються у відділі рукописів бібліотеки Чарторийських. Особливо цікавими є збірники № 399, 421, 423 та 430. Зокрема в першому з них знаходимо і листування високопоставлених осіб Кримського ханства з владою Речі Посполитою 1655–1668 рр. та матеріали одного з творців Андрусівського перемир'я Ордіна-Нащокіна. А у збірнику № 430 є листи Дорошенка 1674 р., зокрема до короля Михайла Вишневецького та грабовецького старости.

Особливу зацікавленість виявляють матеріали колекції Марціна Гожковського, яка зберігається у бібліотеці Чарторийських. В середині XIX ст. вона була зібрана з незаконно вилучених монастирських бібліотек Сіверщини і всупереч протестам української громадськості (В. Антонович та ін.) була вивезена до Польщі. Нині – це рукописи №№ 253–281 відділу рукописів БПАН, серед яких є й оригінальні документи Дорошенка та його сподвижників. Листи Дорошенка до короля Михайла Вишневецького від 7.11.1670 р., прусського електора Фрідріха Вільгельма Великого від 28.03.1671 р. та інші можна знайти в АГАД (Ф. II. – Кн. 22. – С. 564; Кн. 12. – С. 1582). Крім того, тут під номером 3912 знаходиться збірник під назвою «Листи про козацькі справи 1656–1672», де знаходяться оригінали листів Петра Дорошенка, Михайла Ханенка, козацьких полковників, митрополита Йосифа Нелюбовича-Тукальського, дипломатичних інструкцій, грамот царя Олексія та ін. Велику цінність являють збірники із зібрання королівського секретаря часів Яна-Казимира Ієроніма Піночі, які зберігаються у краківському держархіві, де складають окремий фонд¹³. Особливо важливим є збірник № 372, сповнений документами 1671–1673 рр.

Окремі документи знаходяться у ВР бібліотеки Варшавського університету. Один з них (проїжджий лист короля Яна Собеського послу до Дорошенка Криштофу Ласко від 20.09.1670 р.) наводиться нами у додатках.

Ми подали частину документів з їх складу (щоправда у вигляді регестів) до друку у видання Інституту історії НАНУ та до збірнику «Старий Меджибіж» – всього понад 180 документів 1671 р. (89 документів) і 1672 р. (93 документи). Однак в їх складі лишається ще багато цінного, до того ж необхідно видати повний їх текст, а не тільки регести. Там представлені в основному своєрідні газети: новини й листи (вістові листи), інколи документи іншого різновиду, наприклад конфесати (протоколи допитів). Їхні інформаційні можливості досить великі. Насамперед, вони дають досить ґрунтовну картину (навіть рукописні новини, які збереглися в складі цих збірників, фіксують ситуацію у 1671–1672 рр. майже щотижня) воєнно-політичної ситуації на Правобережній Україні, особливо на Поділлі, яка в той час змінювалася як у калейдоскопі: воєнні дії. Не слід забувати, що в цей час йшла підготовка до турецького наступу на Україну і тому новини буквально насичені даними про військові дії (наскоки ординців; переміщення польських та козацьких військ, також турецьких, молдавських і валаських; страждання населення, яке грабувалося й забиралося в неволю; дипломатичні заходи сторін; дії конкретних державних і військових особистостей: гетьманів України, в першу чергу Петра Дорошенка та Михайла Ханенка, та-

кож відомих козацьких полковників і кошових отаманів, як от Іван Сірко, Остап Гоголь, Михайло Зеленський, Павло Тетеря (вже емігрант); королів і воєначальників Речі Посполитої (король Михайло Вишневецький, коронний маршалок, польний, потім великий коронний гетьман і король Ян III Собеський, подільська шляхта, комендантів Білої Церкви, Брацлава, Меджибожа), кримські хани та мурзи, молдавські господарі тощою Особливо важливими є документи, що були створені у козацькому таборі: лист Лукаша Бузького, козацького коменданта Могилева-Подільського, лист – протест козаків щодо свавілля польської солдатні на Поділлі, навіть конфесати – протоколи допитів полонених козаків. Читаючи ці документи, ловиш себе на думці, що гортаєш підшивки газет, в котрих події висвітлюють у хронологічній послідовності. Можна вказати на детальні свідчення про хід військових дій на Поділлі, особливо під Ладжином і Четвертинівкою (липень 1672 р.), на наскоки на Галичину (Дрогобич, Долина та ін.), про конфлікт між братами Дорошенками – Петром і Григорієм. Дуже цінним є «Слово..» на сеймі Яна Собеського, де він вказував на прагнення козаків встановити західні кордони Гетьманщини по кордонах етнічних українських земель, до тієї межі, де звучить руська (українська) мова і де стоять православні церкви. Тут Собеський повторює по суті дипломатичні інструкції Дорошенка. Є цікаві дані біографічного характеру, наприклад: про сватання брата гетьмана Григорія Дорошенка до удови Тимоша Хмельницького – Роксанди Лупу.

Уведення цих джерел до наукового обігу дозволить глибше пізнати добу гетьмана Петра Дорошенка і складний процес українського державотворення в цей період.

Примітки:

¹ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – К. – Львів, 2004.

² Ojczyście wspominki...Ambrożego Grabowskiego.-Kraków, 1845. – t. 1-2; Starożytności historyczne polsjie. – Kraków, 1840. – T. 1-2.

³ Acta historica res gestas Poloniae illustrantia. – Kraków, 1880–1881.

⁴ Woliński J. Z dziejów wojen polsko-tureckich / J. Woliński. – Warszawa, 1983.

⁵ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко / Д. Дорошенко. – Нью-Йорк, 1985.

⁶ Смолій В. Петро Дорошенко. Політичний портрет / В. Смолій., В. Степанков – К., 2011. – С. 214-216, 266-268.

⁷ Ковальський Н. П. Источниковедение истории Украины XVI–XVII вв. / Н. П. Ковальський. – Днепропетровск, 1977–1979. – Ч. 1-4.

⁸ Мицик Ю. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття / Ю. Мицик. – Дніпропетровськ, 1996; Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. – К., 2012–2015. – ТТ. 1-4. Він же звернувся до публікації листів Петра Дорошенка і взагалі до джерел історії його гетьманату: Мицик Ю. З докумен-

тації гетьмана Петра Дорошенка / Ю. Мицик // На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа. – К., 1999. – С. 70-102; Мицик Ю. А. З польських рукописних збірників про гетьмана Петра Дорошенка / Ю. А. Мицик // Гетьман Петро Дорошенко та його доба в Україні. – К., 2015. – С. 142-171; Мицик Ю. А. Дипломатичні інструкції Петра Дорошенка послам до Речі Посполитої (1669–1670) // Гетьман... – С. 126-142; Мицик Ю. З польських рукописних збірників про Сіверщину останньої третини XVII ст. / Ю. Мицик // Сіверянський літопис. – 2015. – № 4 (124). – С. 120-123.

⁹ Швидько А. К. Источники по истории городских поселений Левобережной Украины в отечественных архивохранилищах (вторая половина XVII – середина XVIII века) / А. К. Швидько. – Днепропетровск, 1986 та ін.

¹⁰ Бібліотека Польської АН (далі – БПАН).-Відділ рукописів (далі – ВР). – № 1070; Державний архів (далі – ДА) у Кракові. – Ф. «Зібрання Піночі» (далі – ЗП). – № 372); Бібліотека Чарторийських у Кракові (далі – Ч). – ВР. – № 2577, 2578.

¹¹ Ч. – ВР. – № 1592.

¹² Ч. – ВР. – №№ 410-416, з них містять документи з даної проблематики №№ 410, 412, 415, 416.

¹³ ДА у Кракові. – Ф. «Зібрання Піночі». – №№ 370, 371, 372, 376, 377 та ін.

Додатки:

№ 1

1666, жовтня 5 (вересня 26). – Лист гетьмана Петра Дорошенка до коронного маршалка Яна Собеського (регест)

«Мова йде про кривди козакам. Я мушу скажитися, «але кожного (дня) мені постійно супліками гризуть голову козаки, що аж надто обтяжили мене». Посилаю своїх посланців. Прошу з повагою їх прийняти. «Не так щиро хотіли поступати з нашим народом, коли одному чи десятком станеться кривда, другі то бачачи, а ще більше чуючи погрози щодо себе і похвалки на життя, чого всього не описати, вже всі худоби покинувши, утікає хто куди, а потім зрушившись з свого дому козак до чого кинеться, *subsit alto w. m. p. iudicio*». На цьому боці розворушили посольство, а хто винуватий, хай Бог судить, а коронними й татарськими військами з немалою шкодою вітчизни.

Я ходив разом з в. м. і з паном Тетерею за Дніпро, там щасливо воював.

Скарги на поляків, які чинять утиски, що приводить підданих у відчай. Не треба більше зичливості від їх м. панів військових вітчизні, якби під цей час все Задніпря почало схилитися, то мені, який стояв поблизу в Іллінцях, дали б допомогу... Я мусив до Криму по ординську допомогу посилати, котрих й надто багато прийшло. Більше з ними клопоту, ніж допомоги. Їх в. м. не тільки не хотіли до воєнної роботи допустити, алей козаків до мене взагалі не пустили, кажучи, що вже досить вашого козацтва.»

(Ч. – ВР. – № 160. – С. 1277-1278. – Копія кінця XVIII ст. з архіву короля Станіслава-Августа).

№ 2

1666, жовтня 11 (1). – Лист гетьмана Петра Дорошенка до коронного маршалка Яна Собеського (регест).

«Я не можу зразу протидіяти дейнецьким і московським силам.»

(Ч. – ВР. – № 161. – С. 5-6. – Копія кінця XVIII ст. з архіву короля Станіслава-Августа)

№ 3

1669, листопада 7 (жовтня 28). – Стеблів. – Лист гетьмана Петра Дорошенка королю Речі Посполитої Михайлу Вишневецькому (регест)

«Ми відправили послів від Війська Запорозького на сейм. Брехливо подають, що Військо Запорозьке в підданство султана подалося і взявши санджаки, я маю бути його данником. «Хоча я взяв його санджаки, але це вчинив постерігаючи цілості занепадаючої України, держави вашої королівської мості, що ці татари, братаючись то з Польщею, то з Москвою, шкодять нам своїми частими нападами і завдають УЩЕРБУ нам в людях і майні». Щоб вони більше з нашими неприятелями не виходили, я з усім Військом прийняв санджаки. Ханенко ж, прагнучи домогтися свого, так СПРЯГСЯ з ними й досі нищачи державу в. к. м., грасував вогнем і мечем під українними містами. Сприсягшись з татарами, спочатку Суховій, а тепер Ханенко, своїми нещасними приходами, внівеч пустошили. Зустрівшись з їх військами та кримськими, котрих було під 10 000, я сточив битву під Стеблевом і допомогою Бога 29 жовтня їх доценту розгромив, табір з гарматами і всіма іншими военними ризтунками як бунтівників й незичливих добру в. к. м. взяв. Обіцяю в погоні за ними взяти татарських «язиків» і прислати в. к. м.»

(Ч. – ВР. – № 165. – С. 163-165. – Копія кінця XVIII ст.).

№ 4

1669, жовтень. – Стеблів. – Лист гетьмана Петра Дорошенка полковникам білоцерківському і паволоцькому (регест)

«Я посилаю до силістрійського паші за допомогою. Наш посол Григорашко (Grygoryaszko) щасливо повернувся, а за ним на допомогу йде 20 000 білгородської орди. Треба обережно йти до замків. «Але як у них є звичай, цього нікому не треба казати і зараз всупереч забороні кожен захоче взяти провіант, коли десь перестріне необережного. А ми сам до війська вирушимо

як тільки приборкаємо сваволю».

(Ч. – ВР. – № 165. – С. 181-182. – Копія кінця XVIII ст.).

№ 5

1670, березня 25 (15). – Лист гетьмана Петра Дорошенка до коронного під канцлера Анджея Ольшовського (регест)

«Мова йде про титулах, що король перестав писати в них Русь. Нехай в. м. буде писатися «руським князем».

(Ч. – ВР. – № 165. – С. 335-336. – Копія кінця XVIII ст. з рукопису архіву короля Станіслава-Августа)

№ 6

1670, вересня 20. – Теревовля. – Універсал Яна Собеського

«Jan na Złoczowie i Zołkwi Sobieski, marszałek i hetman wielki koronny, jaworowski, stryjski, kałuski, barski starosta.

Wszem wobec i koźdemu zosobna, komu by o tym wiedzieć należało, osobliwie pp. pułkownikom, setnikom, asawułom, atamanom horodowym i ich nakaznym Wojska jeo kr. mości Zaporozkiego po horodach, miasteczkach i wsiach w Ukrainie mieszkającym. Przy powinszowaniu zdrowia dobrego niniejszym pismem moim oznajmuje, iż j. m. pan Krzysztofh Łasko, porucznik rotы pancernej jaśnie oświęconego ksiązęcia j. m. Ostrowskiego a comisarz od kr. j. mości naznaczony, idzie tak do j. m. pana Piotra Doroszenka, hetmana Wojska j. k. mości Zaporozkiego, jako też do Białej Cerkwi dla uznania krzywд різних, spisania szkod i uczynienia słusznej inquisitiej względem [...] go wszystkiego coby się kołwiek tamże w Białej Cerkwi i z jakiej przyczyny stało. Przetoż aby wszędy pomieniony j. m. p. comissarz w sprawie pokoju do Białej Cerkwie idący, po horodach, miasteczkach i wsiach z należyтą ludzkością i zwyczajną wygodą bez wszelakiej trudności i omieszkania był przymowany, pilnie żądam i proszę. Wyświadczoną ludzkość i obserwancią pp. poslowie i wszelki człowiek od Wojska j. k. M. Zaporozkiego przechodzący wzajemnie przy wszelkim bezpieczeństwie od nas w tych tu krajach uznawać zawsze będzie. Na co się ręką własną dla niewątpliwej wiary podpisawszy i pieczęć moje przycisnąć rozkazałem.

Datt w obozie pod Trębowlą d. 20 7bris anno 1670.

(підпис)».

(Бібліотека Варшавського університету. – ВР. – Оригінал завіреним особистим підписом Яна Собеського і печаткою).

Отримано: 28.10.2016 р.